

הונפר.ס.ס.



אברהם גרינבוים

מרכז
דינור
מרכז
זלמן שזר

פרקים
בהיסטוריוגרפיה
של יהדות רוסיה

אברהם גרינבוים

פרקים בהיסטוריוגרפיה של יהדות רוסיה

האוניברסיטה העברית בירושלים
המרכז לחקר תולדות ישראל ע"ש בן-ציון דינור

קונטרסים – מקורות ומחקרים

96

המערכת:

עמנואל אטקס (יו"ר), יונתן פרנקל, אהרן קידר

ערכה: רות רוזה

מפעל הקונטרסים זוכה לסיוע מן המכון למדעי היהדות באמצעות קרן פדרמן
ע"ש פולה ודוד בן-גוריון

אברהם גרינבוים

פרקים בהיסטוריוגרפיה של יהדות רוסיה



מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל



מרכז דינור לחקר תולדות ישראל

ירושלים תשס"ו

ספר זה יוצא לאור בסיוע
בית שלום עליכם, תל אביב

הביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

מסת"ב 965-227-217-5 ISBN

Catalogue No. 185-536 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז דינור ולמרכז זלמן שזר תשס"ז

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

7		פתח דבר
9	ההיסטוריוגרפיה בשפה העברית	פרק ראשון:
23	ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה בשפה הרוסית	פרק שני:
36	שמעון דובנוב	פרק שלישי:
57	יולי הסן ותקופתו	פרק רביעי:
66	העידן הסובייטי	פרק חמישי:
78	היסטוריונים מחוץ לרוסיה	פרק שישי:
84	היסטוריוגרפיה לוקאלית	פרק שביעי:
97		מפתח האישים
101		קונטרסים – מקורות ומחקרים

פתח דבר

שנים אחדות אחרי שיצא בשפה האנגלית ספרי על המחקר היהודי ומוסדות המחקר היהודיים ברוסיה הסובייטית,¹ הציע לי ידידי ההיסטוריון הירושלמי הנודע שמואל אטינגר (1919–1988) לכתוב את הספר המונח עתה לפני הקורא. אטינגר חקק בי בערך בזו הלשון: הן את חצי המלאכה כבר השלמת; כל שנותר לך לעשות הוא לכתוב על ההיסטוריוגרפיה בתקופה הצארית. ואולם עם התמשכותה של העבודה נוכחתי לדעת שהמשימה שקיבלתי על עצמי בעצתו אינה פשוטה כלל ועיקר, והבאתה לידי גמר ארכה שנים לא מעטות.

משמעות אחת של הכותרת שנתתי לספרי – והיא עניינו המרכזי של החיבור – הינה: כתיבת תולדותיהם של יהודי רוסיה, בין שכתבו אותן יהודים – שהם כמובן הרוב הגדול של הכותבים – בין שכתבו אותן לא־יהודים; המשמעות האחרת היא: החיבורים ההיסטוריים פרי עטם של יהודי רוסיה. משמעות זו באה לידי ביטוי בפרק הראשון בחיבורנו, העוסק בהיסטוריוגרפיה העברית פרי עטם של המשכילים היהודים ברוסיה. משכילים אלו כתבו בעיקר את קורות העם היהודי לתפוצותיו, אך עסקו גם בקורותיהם של עמים אחרים. את דיוגנו בשאר פרקי הספר הגבלנו לחיבורים מקיפים, ולא דנו כלל בשלל המונוגרפיות על יהדות רוסיה על נושאיהן השונים אף שקצתן חשובות. השתדלנו שהחיבור יישא אופי היסטורי כללי ולא יהפוך לחיבור ביבליוגרפי או לאוסף של ביקורות וציטטות.

הריני אסיר תודה בראש ובראשונה ליונתן פרנקל הקרוב לנושא יהדות רוסיה והמיטיב לעודד את עמיתיו, על העניין שגילה בעבודתי זו, על המלצתו להוציאה לאור ועל הערותיו החשובות. יעמדו על הברכה גם עובדי מרכז דינור שסייעו בהבאת הספר לידי גמר – מנהלו אהרן קידר אשר פרש את חסותו על המחקר, ומרכזת המנהל לשעבר דניאלה אשור שהייתה לי לעזר בחיבור זה כמו בחיבורי הקודמים שבהוצאת המרכז. תודתי שלוחה גם לזן חרוב על עצותיו הביבליוגרפיות הטובות, ותודה מיוחדת לעורכת הספר רות רווה על תבונת עטה ועל מסירותה. כמו כן מכיר אני טובה לרחל גרוסמן ולדבורה נעור על שקידתן הקפדנית על מלאכת הקלדת הספר.

A.A. Greenbaum, *Jewish Scholarship and Scholarly Institutions in Soviet Russia, 1918–1953*, 1
Jerusalem 1978

ההיסטוריוגרפיה בשפה העברית

הלכי הרוח ששררו בקרב יהדות רוסיה בראשיתה של המאה התשע־עשרה לא עודדו את העיסוק בהיסטוריה. מבחינה גאוגרפית, היישוב היהודי באזורים שבגבולות רוסיה דאו – אשר רובם היו שייכים קודם לכן לפולין – היה יישוב ותיק, ואולם מן הבחינה הפוליטית היו תולדותיו באימפריה הצארית באותה עת בתחילתן. תודעה יהודית רוסית לא התפתחה עדיין, ועוד שנים רבות אחר כך דיברו יהודי רוסיה פולנית גם מחוץ לפולין האתנית גופא – אם בכלל דיברו בלשון נכרית.¹

בקרב יהדות פולין שבשליטת הרוסים – היא 'מלכות פולין' בשמה הרשמי, שנודעה גם בכינויה 'פולין הקונגרסאית' – שלטה באותה עת החסידות; ואולם הייתה שם, ובעיקר בוורשה, גם שכבה של משכילים. אף באזורים הסמוכים, כגון וולין, הורגשה השפעה חסידית חזקה. באזורים החסידיים הייתה דעתם של היהודי הפשוט ושל חכמי הדור נתונה לכתבי הצדיקים, נוסף על המטען הרוחני־דתי המורשש מדורי דורות שהיה חלק מעולמם. בחוגים החסידיים התייחסו בחשדנות אל אדם שעסק בדקדוק עברי או במקרא כשלעצמו, היינו במנותק מן התלמוד ומן הספרות הפרשנית הקלסית – ואל מי שלמד שפות זרות לא כל שכן.² אמנם הציבור החרדי ידע היטב כי גדולים בישראל למדו וחקרו תחומים אלו בעבר, ולא היה זקוק למשכילים שיספרו לו זאת, ואף על פי כן חששו החרדים לעסוק בתחומים אלו, ודומה שתרמה לחששם הדעה שנפוצה על אודות ההשכלה בגרמניה, שלפיה ראשיתה הייתה בתחומים דומים וסופה לא היה אלא שמד.³

בליטא ה'מתנגדית' צמחה שכבה דקה של משכילים חרדים, והחשובים שבהם היו הגאון מווילנה עצמו ותלמידו ר' מנשה מאיליא. אישים אלו, שלפעולתם הספרותית לא היה המשך בעולם החרדי (למעט בודדים), זכו לתשומת לב היסטוריונית רבה כ'מבשרי ההשכלה'. ואולם רבים נוטים להתעלם מן העובדה שיחסו של הגאון מווילנה ללימודי החול היה אמביוולנטי

1 יצאו מכלל זה היהודים דוברי גרמנית באזורים ששלטה בהם עדיין התרבות הגרמנית, אזורי קורלנד וליפלנד.

2 היחס החשדני משתקף בזיכרונותיהם של סופרי הדור, וכמו כן הוא מורגש בפרקים רבים של ספר היסוד של משכילי רוסיה 'תעודה בישראל' ליצחק בר לוינסון (נדפס לראשונה בוויילנה תקפ"ח). כבר במאה הי"ח כותב סוחר יהודי בפולין כי חדל ללמוד שפות זרות למרות הצורך והתועלת שמצא בכך, לאחר שהחלו מרגנים אחריו (זכרונות ר' דוב בר מבוליחוב, מהדורת מ' וישניצר, ברלין 1922, עמ' 45–46).

3 ראו למשל דבריו של הרב יעקב איינהורן נגד 'תעודה בישראל'. לטענתו, לימוד הלשון העברית יביא לידי ביטול תורה ולאחר מכן אף לביטול קיומה; ובסופו של דבר גם עברית לא ידעו, כפי שקורה ב'מדינות רחוקות' ובקרב הלומדים ב'שקאלעס' (בתי הספר הממשלתיים) ברוסיה (י' איינהורן, עדת יעקב, ברסלוי תר"ה, דף ג ע"ב ואילך).

ולפילוסופיה – שלילי. על ר' מנשה מאיליא אפשר לומר כי יראתו קדמה לחכמתו, ואולי משום כך נשארו צאצאיו נטועים בעולם התורני.⁴

העמדה השמרנית בשאלה מה מותר ללמוד, מה אסור, ומה הוא בחזקת ספק הביאה לכך שבעיירות ואף בערים היו מצויים בדרך כלל רק ספרי תפילה, הלכה ודרוש. מובן שבנוגע לתפוצתם של ספרים באותה עת מילאה תפקיד גם יד המקרה, כגון המרחק בין מקום היישוב לבית ההוצאה, הימצאותם של אספנים בעלי אמצעים והעזה וכיוצא באלה. מכל מקום, התמונה הכללית המצטיירת מספרי הזיכרונות ברורה למדי. במרבית המקומות לא היו בנמצא אף ספרי הפילוסופיה וההגות הידועים; ספרי מדע ושירה – לא כל שכן. 'מנדלסון הרוסי', הוא יצחק בר לוינזון (ריב"ל, 1788–1860), הביא בחיבורו 'בית יהודה' רשימה מפורטת למדי של הספרים שהיו מצויים בעיר קרמניץ בימיו. מתברר, כי שנים רבות אפילו התלמוד הירושלמי לא עמד לרשותו והיה נאלץ לצטט מתוכו מן הזיכרון. לדבריו, המצב בברדיצ'ב הסמוכה היה קצת טוב יותר שכן שם גרו אספני ספרים עשירים.⁵

על תפוצתם של ספרים בקרב יהודי רוסיה באותה תקופה אין לנו ידיעות רבות. אנו מניחים כי עד לביטולו של גבול המכס עם פולין בשנת 1851 לא הגיעו בדרך כלל דפוסי ורשה – עיר ששררה בה אווירה ליברלית באופן יחסי – אל תוך רוסיה הפנימית, וכך גם לא בכיוון ההפוך. בתי הדפוס היהודיים ברוסיה שמעבר לאזורי מלכות פולין, למעט בתי הדפוס של וילנה, היו שמרניים ביותר, והדפיסו כמעט רק ספרים תורניים.⁶

אשר לספרי היסטוריה, דומה כי הספר היחיד שזכה לתפוצה מסוימת היה 'ספר יוסיפון' – העיבוד העברי האנונימי של כתבי יוסף בן מתתיהו. היה זה הספר ההיסטורי הראשון ששמעון דובנוב, גדול ההיסטוריונים של יהדות רוסיה, נתקל בו בנעוריו.⁷ מעניינת היא העובדה שהספר

4 דיון מפורט על הגאון מווילנה ועל ההשכלה ראו בספרו של ע' אטקס: יחיד בדורו: הגאון מווילנה, דמות ודימוי, ירושלים, 1998, עמ' 44–83. על מנשה מאיליא (1767–1831) כתבו רבים. עליו ועל משפחתו ראו למשל בהקדמה לספר שהוציא לאור מן העיזבון נינו ר' יצחק ספאלטר וקרא לו 'אלפי מנשה חלק ב' (ווילנה תרס"ה). ראו גם: I. Barzilay, *Manasseh of Ilya: Precursor of Modernity among the Jews of Europe*, Jerusalem 1999. על מעמדו של מנשה מאיליא כמבשר ההשכלה כתב גם ע' אטקס, 'לשאלת מבשרי ההשכלה במזרח אירופה', ע' אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, ירושלים, 1993, עמ' 37–39.

5 ראו: ה"ב לוינזון, בית יהודה, וילנה תקצ"ט, עמ' XXII–XXIV – על הספרים שהיו בנמצא במקום מגוריו; ושם, עמ' 135 – על חסרונו של התלמוד הירושלמי; והשוו וזיכרונותיו של ש"י פין, 'דור ודורשיו', הכרמל, 4 (תרל"ט), עמ' 77–78 – על מצאי הספרים בוילנה בימי נעוריו. על ספריות ואספני ספרים באותה תקופה כתב לאחרונה מ' זלקין, בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה, ירושלים, 2000, עמ' 243–255. בהקשר זה יש לציין, כי בין 1835 ל-1862 נאסרה הדפסת ספרים עבריים ברוסיה למעט בוילנה ובז'יטומיר, וכי בדפוס ז'יטומיר סירבו כנראה הבעלים החסידים להדפיס אף ספרי הגות כגון 'ספר העיקרים' מאת יוסף אלבו (כך אצל: י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, ז, תל-אביב, 1971, עמ' 227 הערה 115).

6 על דפוסי ורשה וליטא במחצית הראשונה של המאה ה"ט ראו: י' שאצקי, געשיכטע פון יידן אין ווארשע, ב, ניו יורק, 1948, עמ' 136–138, וכן ספרו: די קולטור־געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע, בואנוס איירס, 1950, עמ' 74–78. לספר 'תעודה בישראל' היו חותמים רבים אף מגליציה, אך מעטים בלבד מוורשה. ש' דובנוב, דאס בוך פון מיין לעבן, א, בואנוס איירס, 1962, עמ' 38. 'ס' יוסיפון' היה כנראה הספר

'שארית ישראל', שהוא מעין המשך ל'ספר יוסיפון' והופיע בכמה מהדורות בעברית וביידיש, לא זכה, ככל הידוע לנו, לתפוצה רחבה ברוסיה במחצית הראשונה של המאה ה'ט.ט.⁸ החדשנות כלפי לימודי חול בכלל והיסטוריה בפרט, שנמשכה עוד אחרי אמצע המאה התשע-עשרה, באה לידי ביטוי בהקדמה שהומין שמואל יוסף פין לספרו על תולדות יהודי וילנה 'קריה נאמנה', שנדון בו להלן בפרק השביעי. כותב ההקדמה היה חותנו, החכם התורני מתתיהו שטראשון; הלה ניסה להוכיח כי לא זו בלבד שעל פי ההלכה מותר ללמוד היסטוריה, אלא שמקצת הפוסקים סבורים כי הדבר הוא אף בגדר מצווה.⁹

גם בחוגי המשכילים לא זכה העיסוק בהיסטוריה להערכה בעשורים הראשונים של המאה, וחוסר העניין שגילו כלפיו אוהדי משה מנדלסון ברוסיה אפיין גם את מנדלסון עצמו.¹⁰ מעניין לציין בהקשר זה, כי כמה מתלמידיו של מנדלסון בגרמניה ניסו להשפיע על הסופר המשכיל שלמה מימון לכתוב היסטוריה יהודית בעברית, כדי להשכיל את יהודי פולין; ואולם מימון סבר שמפעל כזה נידון לכישלון ולא נעתר לפנייתם.¹¹ רק בדור שאחרי מנדלסון, בראשיתה של התנועה שכונתה אחר כך בפי דוברי העברית במזרח אירופה בשם 'חכמת ישראל', נענה יצחק מרקוס יוסט לאתגר כתיבת ההיסטוריה היהודית החדשה, שאותה כתב בשפה הגרמנית. באותה רוסיה שבה זכה 'הביאור', הפירוש של מנדלסון למקרא, להתעניינות מסוימת, עורר מפעלו של יוסט אך הד קלוש למדי, ובתחום המושב אף לא היה לספרו רב-ההיקף ולו מגני אחד.¹² אפשר לתלות את חוסר העניין בשפתו ובאופיו של החיבור, שלא כאן המקום לדון בו – ואף על פי כן הדבר אומר דרשני.

ברוסיה של ראשית המאה התשע-עשרה לא נכלל לימוד ההיסטוריה בתכניותיהם של האנשים ששאפו להשכיל את העם. בדיוניו האפיסטמולוגיים הרבים מזכיר 'מבשר ההשכלה' מנשה מאיליא רק פעם אחת את נושא ההיסטוריה – ואף זאת רק כדי להמעיט בערכה.¹³ בדומה לרוב

הלא-תורני היחיד בספריית סבו של דובנוב. א"ב גוטלובר קרא אף הוא את 'ס' יוסיפון' בילדותו (גוטלובר, זכרונות ומסעות, ירושלים 1976, עמ' 76–77).

8 'שארית ישראל', שחיברו ביידיש מנחם בן שלמה הלוי אמלאנדר בהולנד במאה ה'ח, יצא ברוסיה רק בתרגום עברי: בוויילנה בשנת תקע"א ואחר כך בז'טומיר בשנת תרי"ח. אני מסתמך על הביבליוגרפיה שהוסיף ח' הומינר לתרגומו העברי: שארית ישראל, ירושלים תשכ"ד. אם נכונים דבריו של צינברג על מדפיסי ז'טומיר דאז (לעיל, הערה 5), הרי הללו חששו להדפיס פילוסופיה יותר מהיסטוריה.

9 הקדמת שטראשון לספרו של ש"י פין: קריה נאמנה, וילנה תר"ך, ובייחוד ההערה בעמ' XX. על מיעוט עניינו של מנדלסון בהיסטוריה ראו: ר' מיכאל, י"מ יוסט: אבי ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 202, והשוו: A. Altmann, *Moses Mendelssohn: A Biographical Study*, Alabama 1973, pp. 539–540. וראו גם: ש' פיינר, השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת-עבר היהודית מודרנית, ירושלים 1995, עמ' 13–14.

11 *Salomon Maimons Lebensgeschichte*, hrsg. J. Fromer, Munich 1911, pp. 300–301. מימון חשש שהיסטוריה לא תהיה אתגר אינטלקטואלי של ממש לקוראים לומדי תורה ושהיא אף עלולה להתנגש באמונתם, והחליט לחבר ספר לימוד עברי בתחום המתמטיקה.

12 רק 12 מגויים מן האימפריה הרוסית (בעיקר מלטביה) נרשמו מראש כמגויים על ספרו של יוסט, I.M. Jost, *Geschichte der Israeliten*, Berlin 1820 ff, ושמותיהם מופיעים בספר – כנהוג או לגבי חותמים מראש – בכרך א ו-ג: 10 ממיטא, 1 מריגה, 1 מפטרבורג, ותו לא. זהו מספר קטן ביותר של חותמים גם אם נביא בחשבון שחיבורו של יוסט נתקבל באדישות ובעוינות אפילו בגרמניה.

13 מנשה מאיליא, אלפי מנשה חלק ב, וילנה תרס"ה, ד"צ: ירושלים תשל"ו, עמ' 29–30. הוא מסביר שם,

המשכילים גם ריב"ל שם את הדגש על לימוד פילוסופיה ומדעים בתכניתו להשכלת העם, במטרה לקדם את תכנית הפרודוקטיביזציה. אמנם הוא נדרש לספרות היסטורית בניסיונו להוכיח שבכל הדורות למדו ישראל 'חכמה' ולא רק תורה, ובאחד ממכתביו אף הביע את צערו שהוא עצמו לא עסק בהיסטוריה כמקצוע. ואולם לדידו מכריעה העובדה שבתכניתו להשכלת העם, כפי שהיא מוצגת בספרו החשוב ביותר 'תעודה בישראל', אין הוא מזכיר כלל את לימוד מקצוע ההיסטוריה.¹⁴

ועם זאת, בין כתביו הרבים של ריב"ל ישנו חיבור אחד שהוא היסטורי במובהק – 'בית יהודה', אשר תוכנו להיות המשך לחיבורו 'תעודה בישראל'. 'תעודה בישראל' הוא כתב סגוריה ארוך בזכות לימוד 'חכמה', ואילו 'בית יהודה' הוא ברובו היסטוריה של דת ישראל.¹⁵ סקירה היסטורית דומה כתב גם המשכיל הגליצאי נחמן קרוכמל (רנ"ק), והיא מופיעה בספרו 'מורה נבוכי הזמן'. ספר זה, אשר ראה אור ב־1851, אחרי מות מחברו, הפך עד מהרה לנכס צאן ברזל של ההגות היהודית, ולא זו בלבד שהאפיל על 'בית יהודה', אלא עורר שמועות בדבר גנבה ספרותית מצדו של ריב"ל. ריב"ל כפר באשמה וטען כי ההפך הוא הנכון. אין זה מענייננו כאן להכריע ביניהם.¹⁶ מכל מקום, חיבורו של ריב"ל מגיע עד לייסודה של ישיבת מיר בימיו, ואילו רנ"ק, ששאף לגולל את ההיסטוריה של הדת היהודית, לא הגיע בסקירתו אלא עד סוף תקופת התלמוד (שנת 500 לערך).¹⁷

'בית יהודה', שלא כמו 'תעודה בישראל' שקדם לו, נתקל מיד עם צאתו לאור בהתנגדותם הגמרצת של החוגים המסורתיים, ואף הדפסתו לא יצאה לפועל אלא אחרי קשיים מרובים.¹⁸

כי נוסף על "הידיעות הלימודיות והטבעיות" [מה שנקרא כימינו לימודי המתמטיקה והביולוגיה] יש... ידיעה סיפורית והוא מה שקיבל מחברו ססיפר לו, אבל הוא בעצמו אינו יודע הדברים... ובוה הידיעה יש חשש שקר וצריך חקירה רבה לעמוד על האמת. כ'אלפי מנשה' (וילנה תרפ"ב, ד"צ: ירושלים תשל"ט), שיצא עוד בחייו של המחבר, ובשאר חיבוריו של מנשה מאיליא שבדקתי אין ולו גם התייחסות עקיפה זו. ביחסו המולול ללימוד היסטוריה הלך בדרכי קודמיו מצדדי המדעים, כגון יהודה ליב מרגליות. וראו בספרו של מרגליות: אור עולם, נובי-דבור תקמ"ג, דף ט, ע"ב ואילך.

14 מכתבו לש"י פין אחרי שזה שלח לו את ספרו 'נחדי ישראל' מצוטט בספרו של דוב בר נתנון על ריב"ל: ספר הוכרונות, ורשה 1894, עמ' 93. בחלק הביוגרפי של 'תעודה בישראל' משבח ריב"ל היסטוריונים אחרים, ואולם אין הוא גורס שעל לימוד היסטוריה להיות חלק מתכנית ההשכלה. ניתוח של 'תעודה בישראל' כספר יסוד של ההשכלה עשה פיינר (לעיל, הערה 10), עמ' 241-247. מחקר חשוב זה על ההיסטוריונים של תקופת ההשכלה דן בהרחבה בהיסטוריונים המוצגים בפרק זה בצורה תמציתית, ואינו סותר את דעתנו בדבר חוסר העניין שגילו המשכילים שקדמו לרמא"ג בלימוד היסטוריה.

15 'בית יהודה': כולל קורות הדת לישרון מראשית הויתה עד היום הוה'. השם שרצה ריב"ל מלכתחילה לתת לספרו זה היה: 'מאמר קורות דת ישורון'. ראו על כך אצל: י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א-ו, ירושלים תשי"ב-תשי"ט, ג, תשי"ג, עמ' 47. על 'בית יהודה' ראו גם: פיינר, שם, עמ' 253-258.

16 קלוזנר, שם, ג, עמ' 79. אמנם 'בית יהודה' יצא ב־1839, ואילו 'מורה נבוכי הזמן' יצא רק ב־1851, אך יש הטוענים כי ריב"ל שמע מפי רנ"ק על ספרו בעליפה. קלוזנר נוטה לדעה, כי 'בית יהודה' אינו אלא 'פופולריזציה של פרקים ידועים ב"מורה נבוכי הזמן" בתוספות שונות'.

17 השו: בית יהודה (לעיל, הערה 5), עמ' 366, לספר: כתיב רנ"ק, ש' ראבידוביץ (עורך), ברלין תרפ"ד, ד"צ: וולתאם, ארה"ב תשכ"א, עמ' קיב.

18 קלוזנר (לעיל, הערה 15), ג, עמ' 47-48.

הסיבה לכך נעוצה לדעתנו ביסוד האמוני המצוי בהכרח בספר שעניינו ההיסטוריה של הדת, והעוסק בעיקר בסוגיות כגון הקשר שבין התורה שבכתב לתורה שבעל-פה; לעומת זאת קשה לחלוק על הנחת היסוד בספרו הקודם של ריב"ל 'תעודה בישראל', היינו שמותר על פי המסורת ללמוד חכמה. אף שרנ"ק נזהר מאוד שלא לפגוע באמונה הדתית,¹⁹ בכל זאת לא פרסם את חיבורו בחייו.

מכל מקום, אין די בספר היסטורי אחד כדי להעניק למתברו את התואר היסטוריון, ואף ריב"ל עצמו, כפי שהזכרנו לעיל, לא ראה את עצמו כהיסטוריון מקצועי, וחשב עצמו לכל היותר ל-*historien manqué* (כמעט היסטוריון).

ההיסטוריון היהודי הראשון ברוסיה היה מרדכי אהרן גינצבורג (רמא"ג, 1795–1846), בן דורו של ריב"ל, שצמח משורות משכילי ליטא. גינצבורג, יליד סאלאנט שהשתקע אחרי נדודים בוויילנה, היה משכיל בן משכיל. אביו, יהודה אשר גינצבורג, הידוע גם בשם אשר סאלאנטר, החשיב את לימודי החול, ידע גרמנית, ואף עודד את בנו ללמוד שפה זו על בוריה.²⁰ לגינצבורג האב הייתה ספרייה פרטית טובה, וכך זכה הבן להשכלה היסטורית, שהייתה נדירה באותה תקופה. בגיל אחת-עשרה לא רק שקרא את ספר 'יוסיפון', אלא אף את 'שארית ישראל', 'שלשלת הקבלה', וספרים נוספים מספרות ההיסטוריה היהודית.²¹ שנים מעטות אחר כך, בהיותו סמוך על שולחן חותנו, שב וקרא את 'יוסיפון לעברים',²² וכבר אז גמר בדעתו להיות היסטוריון, כפי שהוא עצמו מעיד: 'לא מצאתי חפץ בלתי אם בספר יוסיפון לעברים לבדו, כי הוא הערה עלי רוח חמדה אל ספרי התולדה, ומדי אקרא בו הצבתי לי יד מרחוק לאמור גם אתה תהיה סופר תולדות אדם – והיא התקוה היחידה בכל תקוות ימי נעורי, אשר יצאה לפעולה באמת'.²³

במרוצת השנים הפך מרדכי אהרן גינצבורג לסופר העברי המקצועי הראשון, ובשנותיו האחרונות אף זכה להתפרנס בכבוד מן הכתיבה.²⁴ שאיפתו הגדולה הייתה להפיץ דעת והשכלה בעם ישראל דרך לימוד תולדות העמים, וסגנונו הלשוני, שבשעתו נחשב ליפה, היה לו לעזר בכך. גינצבורג הצעיר ביקש ללמד את העם 'מקרי התבל ומליצת הלשון כאחד'.²⁵ הוא האמין כי דרך 'ספרי התולדה' ירכוש הקורא לעצמו גם את ידיעת השפה העברית.

- 19 ראו: כתבי רנ"ק (לעיל, הערה 17), המבוא מאת ראבידוביץ, עמ' 145 (מספור ראשון).
 20 עליו ראו אצל: ד' מגיד, ספר תולדות משפחת גינצבורג, פטרבורג תרנ"ט, עמ' 75–78. בביוגרפיה של רמא"ג ובדקע לחיבוריו עסק גם ' ברטל במאמרו 'מרדכי אהרון גינצבורג: משכיל ליטאי מול המודרנה', בתוך הקובץ: הדת והחיים (לעיל, הערה 4), עמ' 109–125. מאמר זה יצא קודם לכן באנגלית.
 21 מ"א גינצבורג, אביעזר, וילנה תרכ"ד, ד"צ: תל-אביב תשכ"ז, עמ' 35, ותמה אני על קלוזנר (לעיל, הערה 15), ג, עמ' 123, שכתב כי ספרים אלו היו מצויים או 'בכל בית הגון בישראל'.
 22 כך קראו המשכילים ל'ס' יוסיפון (שנקרא גם 'יוסיפון שלנו'), שהוא עיבוד עברי אנונימי של ספרי יוסף בן מתתיהו. ואילו לספריו של יוסף בן מתתיהו קראו 'יוסיפון לרומאים'.
 23 גינצבורג (לעיל, הערה 21), עמ' 129.
 24 קלוזנר (לעיל, הערה 15), ג, עמ' 151; שאצקי, די קולטור-געשיכטע (לעיל, הערה 6), עמ' 97–98.
 25 מ"א גינצבורג, גלות הארץ החדשה, וילנה תקפ"ג, בהקדמה. בעותק המצוי בספרייה הלאומית חסרות משום מה ההסכמה וההקדמה, ואנו מצטטים מן ההוצאה המאוחרת: מסע קאלומבוס או גלות הארץ החדשה, ורשה תרמ"ד, עמ' 4. המקור של חיבורו של גינצבורג עובד על פי אחת מן ההוצאות של J.H. Campe, *Entdeckung von Amerika*. ראו על כך להלן בפרק זה.

ברבע האחרון של המאה השמונה-עשרה הפכו רבים מיהודי הממלכה הפולנית המתפוררת לנתיני האימפריה הרוסית. ואולם עברו כמה דורות עד שהתפתחה בקרבם תודעה של יהדות רוסית שראוי לחקור ולתאר את תולדותיה. ספר זה, על שבעת פרקיו, סוקר את הגישות השונות של כותבי ההיסטוריה של יהדות רוסיה מתחילתה ועד סוף המאה העשרים, וכן את המניעים האידאולוגיים של ההיסטוריונים המובילים. בספר נידונים ההיסטוריונים של ההשכלה ברוסיה שכתבו עברית וההיסטוריונים של העידן הסובייטי שפרסמו ביידיש. פרק מרכזי מוקדש לגדול ההיסטוריונים של יהדות רוסיה שמעון דובנוב.

אברהם גרינבוים, לשעבר מרצה באוניברסיטת חיפה והיום חוקר במרכז דינור באוניברסיטה העברית בירושלים, עוסק שנים רבות בחקר התרבות של יהודי רוסיה וברית המועצות. חיבורו בשפה האנגלית 'המחקר היהודי בברית המועצות' (1978) זכה למוניטין והופיע בשנת 1994 גם ברוסית.

הצילום שעל העטיפה:

ההיסטוריון שמעון דובנוב (משמאל) בחברת הסופר מנדלי מוכר ספרים

עיצוב העטיפה: תחיה רוזנטל, ירושלים

